

Іван БЕХ,

доктор психологічних наук,
дійсний член НАПН України,
директор Інституту проблем виховання
НАПН України

*Виховні приписи у становленні особистості**

Самоприниження особистості у непаритетному спілкуванні

Мірою людяності у спілкуванні є взаємопривабливість його учасників, за якої вони тяжіють один до одного, намагаючись, за потреби, його продовжити або відновити. Звичайно, це залежить від цілей спілкування партнерів та способів їх досягнення. Спілкування, у якому створюється психологічний взаємокомфорт, позитивна емоційна урівноваженість суб'єктів називається паритетним. Воно має бути визначальним у будь-якій комунікативній взаємодії.

Звісно, що паритетне спілкування можливе за певних умов і насамперед – за високої загальної культури його учасників, не кажучи вже про комунікативну культуру. Окрім цього, у діалогічному процесі істотну роль відіграє внутрішня позиція суб'єкта, відчуття людської гідності. Однак бути людиною благородних думок, стійких почуттів та поглядів нелегко. Тут багато залежить як від зовнішніх, соціальних причин, так і від внутрішніх, зокрема, від психотипу особистості: буде у неї низький чи високий рівень емоційної реакції, вразливості.

Тепер розглянемо наступну комунікативну ситуацію. Скромна людина, яка нічим особливим (здібностями, соціальним статусом тощо) не відрізняється від загалу, звертається до іншої, більш високої у цьому відношенні. Розуміння нею цієї нерівності руйнує можливість паритетного типу спілкування. Наголосимо, що при цьому партнер з вираженою відмінністю від ініціатора комунікативної взаємодії не дає останньому будь-яких сигналів щодо такого міжособистісного стану. Чому руйнується паритетність у такому спілкуванні? Очевидно, у невпевненості його ініціатора.

Невпевненість, про яку йдеться, набуває значної сили ще й від того, що суб'єкт уперше вступає у спілкування з тим, хто від нього відрізняється у

вище зазначених параметрах. Тут проявляється ще й ефект раптовості, несприятливий для невпевненого в собі суб'єкта. До того ж переживання власної невпевненості доповнюється блокуванням почуття гідності, що в кінцевому підсумку й призводить до скутості суб'єкта під час спілкування. Загалом така негативна внутрішня ситуація характеризується як *самоприниження однієї особистості перед іншою*. Самоприниження небезпечно тим, що особистість, відтак, значно послаблює свої кращі духовно-моральні якості й може втратити орієнтир на подальше вдосконалення. Тож у такого суб'єкта є всі підстави для сформованості у нього синдрому боязні чи навіть уникнення непаритетного спілкування.

Попередити такий синдром має вихователь. Адже його вихованцям доводиться мати ділові стосунки з людьми різних соціальних структур, що є носіями певних суспільно важливих функцій.

Виховна робота у цьому сенсі має передбачати:

1. Виховання самоцінності особистості.
2. Виховання впевненості в собі та почуття гідності.
3. Виховання особистісної сміливості та мужності.
4. Виховання позитивних переживань навіть у ситуації, коли доводиться певною мірою схилитись перед іншою особистістю.

Почуття неприємності в особистісному зростанні

Існують закономірності, згідно з якими люди легко контактують між собою. Цього не скажеш, коли йдеться про спілкування, що викликає негативні емоції: "Я легко засуджую іншу людину, але мені важко осудити самого себе". Однак від здатності особистості вчасно змінювати вектор переживань багато в чому залежить ефективність виховного процесу. Наголосимо, що за позицією "вчасно" криється як вікова, так і екзистенційна (та, що існує нині) реальність.

Повернення особистістю власних емоцій у свій внутрішній світ пов'язане з процесами само-свідомості, самопізнання та саморегулювання.

* Продовження. Початок див.: Початкова школа № 1, 2014 р.

У віковому вимірі ці процеси – більш пізні утворення, ніж процеси свідомості, пов'язані з пізнанням світу речей і людей. Отже, важливе педагогічне завдання у цьому зв'язку – якомога раніше викликати до життя процес самосвідомості.

Вищевикладене сповна стосується й почуття невдоволеності, психологічного дискомфорту. З якою внутрішньою реальністю це переживання має поєднатися; які можливості особистісно перетворювальні наслідки можуть мати місце від такого синтезу? Розглянемо і ці питання.

У шкільних групах завжди є діти з низьким ступенем схильності до виховних впливів, тому їм властивий, сказати б, моральний примітивізм, низька вихованість загалом або часткові моральні вади. Через це вони не вписуються у загальну виховну програму, якої дотримується педагог. Спільна психологічна риса цієї категорії вихованців – закритість їхнього внутрішнього світу в усіх його складових: здібностях, уміннях, емоційних переживаннях.

З огляду на це, корекційно-виховна робота вихователя має здійснюватися саме у цьому напрямі: спершу домогтися елементарного пізнання вихованцем своєї моральної сфери, її негативних складових. Тут особлива увага має звертатися на вербалізацію вихованцем власних якостей чи емоційних переживань. Адже він може виявляти, наприклад, жорстокість, зневажливість, зрадливість, скупість, боягузливість, але не може пояснити словесно. Те ж саме стосується і різноманітних емоцій: гніву, суму, заздрості тощо.

Після того, як кожен вихованець усвідомив свої негативні особистісні якості (незалежно від того, якою мірою він охоплений ними), має розпочатися наступний етап корекційно-виховної роботи. Вихователь формує у дітей розуміння емоції неприємності, розігруючи ті чи інші ситуації. Зауважимо, що ця емоція у своєму перебігу стосується лише зовнішніх об'єктів.

Тепер він має дати поштовх, аби вихованець повернув емоцію неприємності на себе. Для цього використовуються відповідні психоемоційні тренінги, якими володіє психотерапевтична наука і практика. "Я переживаю неприємність за свої моральні вади" – має констатувати вихованець.

І це стане початком моральної самосвідомості вихованця.

Феномен емоційного зміщення у міжособистісних стосунках

Міжособистісні стосунки – складна тканина змінних, які визначають їх змістову спрямованість

стосовно учасників взаємодії. Тут і особливості емоційних станів, і особливості їхніх характерологічних показників (інтровертованість – екстравертованість), й чимало інших суб'єкт-суб'єктних характеристик. Від їх поєднання у сенсі міжособистісних стосунків безпосередньо залежить загальний внесок у процес виховання та розвитку школярів.

Незважаючи на різнобічні дослідження міжособистісних стосунків, їх феноменологія (реально існуюча сукупність) до цього часу залишається сповна не виявленою цією науковою сферою. Якщо ж педагогічна практика деякі з них і помічає, все ж вони не стають прямим предметом осмислення, а відповідно й раціонального використання, зокрема, у виховному процесі. До таких належить сформульований нами феномен емоційного зміщення у міжособистісних стосунках.

Два ровесники, яким властива дружелюбність і повага один до одного, відчують взаємну прихильність. Однак між ними існує певна психологічна відмінність. У першого дещо вищий розумовий та емоційно-почуттєвий розвиток. Це зумовлює певну розбіжність їхніх інтересів, схильностей, переваг в окремих видах діяльності. Загалом у першого – значущіші цілі та рівень емоційно-смыслових переживань. Тож у нього з'являється більше випадків, коли ускладнюється досягнення тієї чи іншої мети. Це викликає негативні емоційні переживання.

Оскільки обидва товаришують, то проблеми першого не стають таємницею другого: він ділиться ними зі своїм ровесником. У відвертому спілкуванні складаються реальні умови для виникнення та вияву співчуття з боку другого. Він адресує емоцію смутку своєму товаришеві. Однак емоційне переживання співчуття може викликати неоднозначне його сприйняття. Товариш може це переживання розцінити не як розраду, а як гоноровість чи зловтіху, що насправді так і буває.

Тому педагог, розуміючи таку емоційно суперечливу міжособистісну ситуацію, має співпереживання смутку, яким охоплений другий ровесник, змістити на нього самого, на самопереживання. "Не сумуй за товариша, а сумуй за самого себе" – наголошує педагог, провівши певну корекційно-виховну роботу.

Він, п о - п е р ш е, доводить до свідомості ровесника, яка відстань у сенсі розумового й емоційно-почуттєвого розвитку існує між ним та його ровесником, а п о - д р у г е, що її бажано скоротити. Усвідомивши це, ровесник і повинен емоційно відреагувати переживанням самосмутку. Однак на

відміну від першого співчуття, яке мало ледь усвідомлену, реактивну природу, друге переживання смутку за себе виникає як наслідок роботи самосвідомості, що викликає продуктивну самозміну. Відтак внаслідок феномена емоційного зміщення відкриваються додаткові дієві можливості у духовно-моральному вихованні школяра.

Два типи суб'єкт-суб'єктних зв'язків у становленні особистості

Цілком правомірно вважається, що міжособистісні взаємини – дієва виховна сила. І хоча учасники їх зазнають цього виховного впливу не однаковою мірою, все ж розвивальне значення цього фактора не слід применшувати, а, навпаки – постійно нарощувати у загальному потоці виховного процесу. Це слід робити за однієї істотної умови, коли суб'єкт-суб'єктні зв'язки характеризуються суспільно значущою етичною спрямованістю. В іншому випадку вони відіграватимуть деструктивну роль у вихованні та розвитку підростаючої особистості. Тож їх потрібно всіляко гальмувати.

Розкриємо зміст двох типів суб'єкт-суб'єктних зв'язків – подібності та спорідненості у виховному контексті.

Зв'язок за подібністю – це схожість принаймні між двома суб'єктами за їх певними властивостями. Вони можуть бути різноплановими: фізичні, характерологічні, комунікативні, особистісні (духовно-моральні). Предмет нашого розгляду – особистісні утворення суб'єктів.

Правильно встановити певні духовно-моральні цінності свого ровесника вихованцеві досить нелегко. Адже особистісне пізнання здебільшого відбувається на основі вчинків суб'єкта. Однак їх детермінація може утримувати складну мотиваційну основу зі справжніми й удаваними мотивами, які розрізнити не завжди вдається. Тому потрібна допомога вихователя, щоб донести до вихованця провідний мотив, що несе в собі певну духовно-моральну цінність.

Внаслідок роботи вихованця з діагностування та виокремлення певної цінності ровесника (наприклад, щедрості) і зіставлення її з власною у нього може бути сформульований висновок про їхню подібність за даним особистісним утворенням. Таким чином, судження "ми подібні" – перший етап у подоланні міжособистісної індиферентності й установленні емоційного контакту.

За постійної підтримки ефекту подібності цей суб'єкт-суб'єктний зв'язок трансформується у зв'язок спорідненості, внаслідок чого між суб'єктами формуються більш вагомі ціннісно-сміслові сто-

сунки. Виникає так звана духовна єдність, за якої зникає межа між двома духовними світами, що призводить до виникнення Ми-почуття. Тепер та чи інша ситуація одного вихованця з усіма його переживаннями стосується й іншого. Життєві проблеми будь-якого масштабу, таким чином, стають **нашими**, що сприяє спільній особистісній стійкості та мужності.

Застереження як вид піклування особистості про особистість

У духовно-моральній структурі особистості схильність до піклування вважається однією з провідних цінностей. Піклування, про яке йдеться, має свої види, і серед них – застереження. Його сутність полягає у тому, що одна особистість повідомляє іншу особистість про якусь можливу небезпеку, і таким чином намагається застерегти від неї.

Розглядаючи явище застереження, ми матимемо на увазі той факт, що особистість як суб'єкт застереження вже зазнала якоїсь небезпеки і пережила її наслідки. Вони ж бувають різними: тут і певний осуд, і більш серйозні покарання, і матеріальні збитки. Звісно, що така особистість у процесі застереження справлятиме, крім сили аргументів, і значне емоційне враження на об'єкт впливу.

Предметом застереження можуть стати ситуації побутові, діяльнісні, суб'єкт-суб'єктні.

До побутових ситуацій можна віднести: необережну поведінку під час мандрівки в горах, недбалість щодо розпалювання багаття у лісі, легковажне ставлення до екстремальних видів спорту тощо.

Приклад ситуацій діяльнісних – некритичне ставлення до різних лотерей, ігор, які пропонуються ЗМІ, участь у фінансових пірамідах та інше.

Суб'єкт-суб'єктні ситуації пов'язані з наданням допомоги сумнівним особам, нерівноцінним обміном речей, шахрайством тощо.

Усі ці види ситуацій наносять фізичну, моральну чи матеріальну шкоду особам, які є їх активними учасниками.

Схильність до застереження можна сформувати у підростаючої особистості за умови, що їй властиве більш загальне духовно-моральне утворення – ціннісне ставлення до людини. Саме цим можна пояснити те, що школярі не відчувають вираженого прагнення до застереження. Тому нині воно – рідкісне явище у духовній феноменології дітей. Застереження як вид піклування може стати духовно-моральним пріоритетом підростаючої особистості, якщо вона по-справжньому глибоко визнає: те, що трапилося з однією людиною, може трапитися з усіма.

Продовження буде